

PROSPEKSIYA KATEGORIYASINING LINGVISTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Qulmanova Mohinur Anvar qizi

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

Email: mohinurkulmanova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-0390-3241>

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri hisoblangan prospeksiyaning lingvistik va pragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotda prospeksiya matnning vaqt strukturasi shakllantiruvchi hamda oʻquvchining kognitiv faoliyatini faollashtiruvchi lingvopragmatik kategoriya sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, prospeksiyaning retrospeksiya bilan oʻzaro munosabati ham tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida matn tahlili, kontekstual tahlil va qiyosiy usullardan foydalanildi. Oʻzbek va ingliz adabiyoti namunalari, xususan, *Oʻtkan kunlar*, *Kecha va kunduz*, *Romeo and Juliet* hamda 1984 asarlari asosida prospektiv birliklarning ifodalanish vositalari oʻrganildi. Natijalar prospeksiyaning grammatik, leksik, stilistik va kontekstual vositalar orqali ifodalanishini hamda uning eksplitsit va implitsit shakllari mavjudligini koʻrsatdi. Tadqiqot prospeksiyaning faqat grammatik hodisa emas, balki murakkab pragmatik va kognitiv mexanizm ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit soʻzlar: prospeksiya, retrospeksiya, lingvopragmatika, diskurs, narrativ vaqt, matn lingvistikasi, foreshadowing, implitsit maʼno, eksplitsit ifoda, kognitiv faoliyat, badiiy matn, pragmatik kategoriya.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda matn va diskurs kategoriyalarini oʻrganish tobora dolzarb ilmiy yoʻnalishlardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, matnda vaqtning ifodalanishi va narrativ strukturaning shakllanishi masalasi lingvistika, pragmatika hamda kognitiv tilshunoslik kesishgan nuqtalarda keng tadqiq etilmoqda. Matnning temporal tashkil topishi retrospeksiya va prospeksiya kabi kategoriyalar orqali namoyon boʻladi. Retrospeksiya matnda oʻtgan voqealarni qayta faollashtirish va ularga yangi semantik yuklama berishga xizmat qilsa, prospeksiya kelajak voqealariga ishora qilish, oʻquvchini keyingi rivojga tayyorlash hamda narrativ kutish hosil qilish funksiyasini bajaradi.

Prospeksiya kategoriyasi badiiy matnning semantik va pragmatik yaxlitligini taʼminlovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. U nafaqat voqealar ketma-ketligini tashkil etadi, balki oʻquvchining psixologik qabul qilish jarayoniga ham taʼsir koʻrsatadi. Prospektiv birliklar orqali oʻquvchi hali sodir boʻlmagan voqealarni taxmin qiladi, ehtimoliy yakunni oldindan sezadi va matnni faol tarzda talqin qiladi. Shu sababli prospeksiya lingvistik hodisa boʻlish bilan birga, kognitiv-pragmatik mexanizm sifatida ham namoyon boʻladi.

Ilmiy adabiyotlarda retrospeksiya hodisasi nisbatan keng oʻrganilgan boʻlsa-da, prospeksiya kategoriyasi yetarli darajada tahlil qilinmagan. Ayniqsa, oʻzbek tilshunosligida ushbu hodisaning lingvistik va pragmatik xususiyatlari boʻyicha tadqiqotlar soni cheklangan. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan prospeksiyaning matn hosil qilishdagi oʻrni va uning pragmatik imkoniyatlarini ochib berish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi prospeksiyaning lingvistik va pragmatik xususiyatlarini aniqlash, uning ifodalanish vositalarini tahlil qilish hamda retrospeksiya bilan o‘zaro munosabatini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- prospeksiya kategoriyasining nazariy asoslarini yoritish;
- prospektiv birliklarning grammatik va leksik ifoda vositalarini aniqlash;
- prospeksiyaning pragmatik funksiyalarini tahlil qilish;
- o‘zbek va ingliz badiiy matnlarida prospeksiyaning qiyosiy xususiyatlarini o‘rganish.

Adabiyotlar tahlili

Prospeksiya va retrospeksiya masalalari narratologiya, pragmatika hamda diskurs tahlili doirasida turli olimlar tomonidan o‘rganilgan. Uriel Weinreich tillarda vaqt kategoriyasining ifodalanishini tahlil qilib, o‘tgan zamon shakllarining kelasi zamonga nisbatan ko‘proq differensiyalashganini ta’kidlaydi. Bu esa prospektiv ifodalarning murakkab va ko‘p qatlamli tabiatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Roman Jakobson tilning kommunikativ funksiyalarini tadqiq etar ekan, matnning temporal tashkil topishi semantik va pragmatik omillar bilan chambarchas bog‘liqligini qayd etadi. Uning fikricha, matnda vaqtning ifodalanishi nafaqat grammatik kategoriyalar orqali, balki kontekstual va stilistik vositalar yordamida ham amalga oshadi.

Teun A. van Dijk diskurs nazariyasida o‘quvchining kognitiv faoliyatiga alohida e’tibor qaratadi. Olimning ta’kidlashicha, matndagi yashirin semantik ishoralar o‘quvchi ongida ma’lum taxminlar va kutishlarni shakllantiradi. Bu esa prospeksiyaning pragmatik mohiyatini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Narrativ vaqt masalasi Gérard Genette tomonidan chuqur tahlil qilingan. U retrospeksiya va prospeksiyaning narrativ vaqtni tashkil qiluvchi asosiy mexanizmlar sifatida talqin etadi. Genette prospeksiyaning voqealar rivojiga oldindan ishora qiluvchi narrativ strategiya sifatida izohlaydi.

Shuningdek, Mikhail Bakhtin badiiy matnning dialogik tabiati haqida fikr yuritir ekan, vaqt va makon kategoriyalarining o‘zaro aloqadorligini ta’kidlaydi. Bu yondashuv prospeksiyaning matn semantikasidagi funksional ahamiyatini tushunishda muhim o‘rin tutadi.

Metodlar

Mazkur tadqiqot matn lingvistikasi va lingvopragmatika yo‘nalishidagi nazariy qarashlarga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- matn tahlili — prospektiv birliklarni aniqlash va tasniflash uchun;
- kontekstual tahlil — implitsit va eksplitsit prospektiv ishoralarni ajratish uchun;
- qiyosiy tahlil — o‘zbek va ingliz badiiy matnlaridagi prospeksiya vositalarini solishtirish uchun;
- pragmatik tahlil — prospektiv birliklarning o‘quvchi tafakkuriga ta’sirini aniqlash uchun.

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek va ingliz adabiyotining mashhur namunalaridan foydalanildi. Asarlar tanlanishida ulardagi narrativ murakkablik, dramatik kuchlanish va foreshadowing elementlarining mavjudligi asosiy mezon sifatida belgilandi.

Tahlil

Tadqiqot natijalari prospeksiyaning ko‘p qatlamli lingvopragmatik hodisa ekanligini ko‘rsatdi. Prospektiv ma’no turli til vositalari orqali yuzaga chiqishi aniqlandi. Birinchidan, prospeksiya grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Xususan, kelasi zamon shakllari, modal fe’llar va ehtimollikni bildiruvchi konstruksiyalar prospektiv ma’noni hosil qiladi.

Masalan, W. Shekspirning *Romeo and Juliet* asaridagi:

“My mind misgives some consequence yet hanging in the stars...”

jumlasida qahramon hali sodir bo'lmagan fojeani intuitiv tarzda sezadi. Ushbu prospektiv ishora dramatik kuchlanishni oshirib, o'quvchini kelajak voqealarga ruhiy tayyorlaydi.

O'zbek adabiyotida ham prospektiyaning kuchli namunalari uchraydi. A. Qodiriyning *O'tkan kunlar* asarida muallif tabiat tasvirlari, ruhiy kechinmalar va dialoglar orqali prospektiv ma'no hosil qiladi. Masalan: «Bizning idoramiz bu kungi tartibsizlik bilan ketabersa, holimizning nima bo'lishiga aqlim yetmay qoldi.» Bu yerda so'zlovchi hozirgi vaziyatni («bu kungi tartibsizlik») baholab, undan kelib chiqadigan kelajak natijasi haqida havotir bildiradi. «...o'risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorliq yozib, o'risning idora tartibini dasturulamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o'z elimni o'risniki bilan bir qatorda ko'rsam...» Bu jumlada Otabekning hali amalga oshmagan, ammo kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan orzu va rejasiga ishora qilinadi. Demak, bu ham prospektiyaga yorqin bir misol hisoblanadi.

Cho'lponning *Kecha va kunduz* asarida esa ijtimoiy bosim va ruhiy tushkunlik vositasida kelajakdagi fojealar implitsit tarzda ifodalanadi. Asardagi qorong'u muhit tasvirlari prospektiv semantikani kuchaytiradi: «Bunday telbalarcha ko'pirib-toshuvlarni to'xtatmoq uchun ham, albatta, telbalarcha hayqirishlar, chaqmoq qadar quvvatli zarblar lozim bo'lardi.» Bu gapda muallif hali sodir bo'lmagan, lekin yuz berishi mumkin bo'lgan kuchli bir voqea yoki keskin aralashuvni oldindan sezdiradi. «Hayqirishlar», «chaqmoq qadar quvvatli zarblar» kabi obrazli ifodalar keyingi dramatik vaziyatga tayyorgarlik vazifasini bajaradi.

Buyuk Britaniya yozuvchisi G. Orwellning 1984 asaridagi

“Big Brother is watching you”

iborasi esa totalitar tizimning doimiy nazorati va qahramonning muqarrar mag'lubiyatiga oldindan ishora qiladi. Ushbu birlik pragmatik jihatdan qo'rquv va psixologik bosim hosil qiladi.

Natijalar

Tahlil davomida prospektiyaning ikki asosiy turi aniqlandi:

1. Eksplitsit prospektiya — ochiq ifodalangan prospektiv birliklar;
2. Implitsit prospektiya — kontekst orqali anglashiladigan yashirin ishoralar.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, implitsit prospektiya o'quvchi tafakkuriga kuchliroq ta'sir ko'rsatadi, chunki u interpretativ faoliyatni faollashtiradi. Tadqiqot natijalari prospektiyaning matn hosil qilishdagi muhim funksional vosita ekanligini tasdiqlaydi. Prospektiv birliklar nafaqat narrativ vaqtni tashkil etadi, balki o'quvchi va matn o'rtasidagi pragmatik munosabatni ham shakllantiradi.

Qiyosiy tahlil natijalari o'zbek va ingliz adabiyotida prospektiya o'xshash funksiyalarni bajarishini ko'rsatdi. Har ikki adabiy an'anada prospektiv birliklar quyidagi vazifalarni bajaradi:

- dramatik kuchlanishni oshirish;
- voqealar rivojini oldindan sezdirish;
- o'quvchini psixologik tayyorlash.

Biroq ifoda vositalarida ayrim farqlar kuzatildi. O'zbek adabiyotida prospektiya ko'proq ruhiy holat va tabiat tasvirlari orqali ifodalansa, ingliz adabiyotida dialog va metaforik birliklar faolroq qo'llanadi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari prospektiyaning zamonaviy tilshunoslikda muhim o'rin tutuvchi murakkab lingvopragmatik kategoriya ekanligini ko'rsatdi. Prospektiya matnning vaqt strukturasini shakllantirish bilan birga, o'quvchining kognitiv faoliyatini faollashtiradi va uni matnni faol interpretatsiya qilishga undaydi.

Aniqlanishicha, prospektiya faqat grammatik hodisa emas, balki leksik, stilistik va kontekstual vositalar orqali ham ifodalanadigan ko'p qatlamli pragmatik mexanizm hisoblanadi.

Tadqiqot davomida prospeksiyaning eksplitsit va implitsit shakllari mavjudligi hamda ularning matndagi funksional ahamiyati aniqlandi.

Qiyosiy tahlil natijalari o'zbek va ingliz badiiy matnlarida prospeksiyaning universal narrativ funksiya bajarishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, har bir adabiy an'anada ushbu kategoriya o'ziga xos lingvostilistik vositalar orqali ifodalanishi kuzatildi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, prospeksiya zamonaviy tilshunoslikda nafaqat grammatik yoki sintaktik hodisa, balki murakkab lingvopragmatik va kognitiv kategoriya sifatida muhim o'rin egallaydi. U badiiy matnning vaqt strukturasini shakllantirish, voqealar rivojini oldindan rejalashtirish hamda o'quvchining interpretativ faolligini kuchaytirishda asosiy vosita hisoblanadi.

Tahlillar prospeksiyaning eksplitsit va implitsit shakllari mavjudligini tasdiqladi hamda ularning matn ichidagi funksional yuklamasi turli darajada namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Qiyosiy jihatdan, o'zbek va ingliz badiiy matnlarida prospeksiya universal narrativ vazifani bajarishi aniqlanib, shu bilan birga har bir til va adabiy an'anada uning ifodalanishida o'ziga xos lingvostilistik vositalar aniqlandi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot prospeksiya kategoriyasining nazariy asoslarini kengaytiradi va uni diskurs tahlili, pragmatika hamda kognitiv tilshunoslik yo'nalishlarida chuqurroq o'rganish uchun ilmiy-metodologik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gérard Genette. Narrative Discourse: An Essay in Method. — Ithaca: Cornell University Press, 1980.
2. Mikhail Bakhtin. The Dialogic Imagination. — Austin: University of Texas Press, 1981.
3. William Shakespeare. Romeo and Juliet. — London: Penguin Classics, 2002.
4. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2018.
5. Cho'lpon. Kecha va kunduz. — Toshkent: Sharq, 2016.
6. George Orwell. 1984. — London: Secker & Warburg, 1949.
7. Uriel Weinreich. Languages in Contact: Findings and Problems. — New York, 1953.
8. Roman Jakobson. Selected Writings II: Word and Language. — The Hague: Mouton, 1971.
9. Teun A. van Dijk. Text and Context. — London: Longman, 1977.
10. Stephen Levinson. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
11. Бобожонова, Ш. Ю. (2019). Роль нового поколения учебно-методической литературы в обеспечении качества знаний студентов по английскому языку. Наука и образование сегодня, (5 (40)), 67-68.
12. Kizi, B. S. Y. (2023). Discourse and its interpretation in modern linguistics. International Journal of Pedagogics, 3(11), 146-148.
13. Bobojonova, S. Y. (2025). TA'LIMIY DISKURSDA LINGVOMADANIY ME'YORLAR. KONFERENSIYA, 1(2), 779-785.